

Др Александар М. Савић

доцент

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-4865-4703

ОБАВЕШТАЈНА ДЕЛАТНОСТ АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУЖНОГ НАЧЕЛНИКА СТЕВАНА ЛУКИЋА 1875–1876.*

Апстракт: Рад се бави обавештајном делатношћу алексиначког окружног начелника Стевана Лукића у периоду од избијања устанка у Босанском вилајету 1875. до почетка Првог српско-турског рата 1876. године. Полазећи од ширег политичког и војног контекста, анализира се изузетно напета ситуација на српско-османској граници, настала услед ширења устанка, ангажовања добровољачких чета из Кнежевине Србије и концентрације значајних османских снага дуж границе са Србијом. У таквим околностима, прикупљање поузданих обавештајних података о кретању и јачини турске војске постало је једно од кључних питања државне безбедности. Рад показује да је Стеван Лукић, као окружни начелник пограничног Алексиначког округа, имао значајну улогу у организовању и спровођењу обавештајне делатности, делујући као важна спона између локалне управе и централних власти у Београду. Резултати истраживања, заснованог на необјављеној архивској грађи српског порекла, указују на значај обавештајне делатности, као важног, али недовољно проученог сегмента државне политике српске кнежевине уочи ратова за ослобођење и независност.

Кључне речи: Стеван Лукић, Алексиначки округ, обавештајна делатност, Кнежевина Србија, Османско царство, Нишки санџак, српско-турски односи, граница.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Оружани сукоб у близини села Крекова код Невесиња, 9. јула 1875. године,¹ означио је почетак устанка у Херцеговини, познатог као Невесињска пушка. Овај догађај покренуо је један од најзначајнијих устанака српског народа под османском влашћу у 19. веку и најавио почетак Велике источне кризе (1875–1878). Устанички пламен брзо се проширио и на остале делове Босанског вилајета – Босанску Крајину, Полимље, Стари Влах и Затарје. Српски народ у овим крајевима подигао је оружје у борби за слободу, која је имала значајан одјек у Кнежевини Србији, где је јавност пратила збивања с великим родољубљем и узбуђењем.

У Београду је узбуђење националних осећања расло из дана у дан. Добровољачке чете су се организовале, оружје је стизало из државних магацина, а јавност, подстицана штампом и говорима истакнутих интелектуалаца, све гласније је захтевала отворену акцију. Иако је српска влада, под притиском великих сила, настојала да формално одржи неутралност, подршка устаницима постала је јавна тајна – огледала се у слању добровољаца, оружја и муниције. Циљ је био да се устанак одржи и прошири западно и јужно од граница Србије, како би се сачекао погодан тренутак – пролеће 1876. године, када је Кнежевина намеравала да зарати против Османског царства² ради стицања независности и ослобођења српског народа под османском влашћу.³

Такав развој догађаја није могао остати без одговора Високе Порте. Под утицајем ратоборних кругова у Цариграду, Турска је прибегла мери која је имала и војни и политички карактер – концентрацији значајног броја трупа дуж границе са Кнежевином Србијом. Од Видина и Ниша, преко Новог Пазара, па све до Дрине, турске јединице су рас-

1 Сви датуми у раду су наведени по грегоријанском календару, осим ако није другачије назначено.

2 У раду ће као синоним бити коришћени појмови Османско царство, османска држава и Турска, ради избегавања непотребних понављања.

3 М. Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2022, 481–483; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 356–376; А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 115–136; исти, *Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године*, Српске студије 16 (2025), 122–165.

поређиване као отворена претња Србији и њеном активном помагању устаника у Босанском вилајету. Сматрајући српску кнежевину огњиштем револуционарног покрета, Турци би, по речима руског посланика у Цариграду, грофа Николаја Павловича Игњатијева, једва дочекали да им Србија пружи повод да се са њом војно обрачунају. Са друге стране, британски посланик у Цариграду Хенри Елиот претећи је говорио да би, уколико се Србија усуди да са војском пређе границу, волео против ње видети „једну силу турску од 150.000” војника.⁴

Крајем августа и почетком септембра дуж српске границе распоређено је око седамдесет и пет хиљада турских војника. Ратоборни министар војни Хусејин Авни-паша жељно је тражио повод за рат са Србијом, с планом да је са свих страна нападне и уништи, уверен да би после тог удара Турска била мирна најмање двадесет пет година. Уверавао је султана Абдула Азиса да би турска сила у року од петнаест дана прегазила српску кнежевину. Велики везир Махмуд-паша је пак званично тврдио да Османско царство нема нападачких намера, те да је распоређивање војске на граници само мера за спречавање упада добровољачких чета и пресецања тајног преноса оружја и мунције. Међутим, када се садрзаму обратио српски заступник у Цариграду Константин Магазиновић због упада турских чета на српску територију, везир му је претећи одговорио да му са свих страна стижу гласови о узбуђењу које у Србији влада. „Буну у Херцеговини и Црну Гору остављам сада по страни. Србија сама данас даје много повода да се о њој говори. Жели ли она рат? Хоће ли на нас да удари? Али треба да зна да Турска није тако слаба и да има војску која ће савладати и њу и буну.”

Дипломатска уверавања о мирољубивим намерама, како из Београда, тако и из Цариграда, нису имала већег значаја пред чињеницом грозничавог нагомилавања војске с обе стране границе и подједнаке раздражености духова. Упади добровољачких чета и башибозука изазивали су непрестане узајамне оптужбе и јачање војних кордона. Овакво стање довело је односе Србије с Портом до крајње затегнутости. Један корак даље, с једне или с друге стране, и рат би био неизбежан – чинило се великим силама које су по сваку цену настојале да га спрече.⁵

4 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД–ПО), 1875, Ф II, П/5–VII, пов. бр. 341, 348, 351, 352, 359, 361.

5 ДАС, МИД–ПО, 1875, Ф II, П/5–VII, пов. бр. 361, 365, 370, 377–379, 382, 387, 390, 391, 396, 402, 403, 405, 410, 414, 419, 431, 433, 439, 448.

Тако се Србија нашла у изузетно осетљивом положају – притиснута између очекивања сопственог народа, претњи Османског царства и упозорења гарантних сила. У атмосфери сталних гласина, дипломатских криза и граничних инцидената, праћење кретања турске војске постало је питање опстанка и безбедности државе. Управо у том контексту треба посматрати и развој обавештајне делатности српских пограничних органа власти, међу којима је посебно место заузимао рад алексиначког окружног начелника Стевана Лукића,⁶ што представља тему која до сада није привукла пажњу истраживача.

Концентрацију османских трупа дуж граница Кнежевине Србије начелници пограничних округа помно су пратили и о томе редовно и детаљно извештавали своје надређене. У њиховим извештајима налазе се бројни подаци о распореду и кретању османске војске, пограничним инцидентима и упадима башибозука – нерегуларних трупа, углавном Черкеза и Арнаута – на српску територију, као и о устанку српског народа

6 Стеван Лукић (Велико Село код Београда, 1831 – Јагодина, 9. децембар 1892) био је српски државни чиновник и народни посланик. Школовао се у родном месту и Београду, где је завршио гимназију и похађао једну и по годину филозофије на Лицеју. Каријеру је започео 23. октобра 1852. као канцелиста Министарства унутрашњих дела, у коме је провео више од три и по године. Двдесет и осмог јуна 1856. постављен је за млађег писара Окружног начелства у Београду, а 17. фебруара 1859. за ађутанта кнеза Милоша Обреновића. Дужност начелника Моравског среза обављао је од 15. новембра 1860, а од 19. новембра 1864. био је начелник друге класе Звиждског среза Пожаревачког округа. Дана 30. априла 1868. постављен је за помоћника Окружног начелства у Крагујевцу, да би 4. децембра 1869. био именован за начелника треће класе Округа крајинског. На овој дужности остао је до 7. априла 1874. године, када је постављен за начелника треће класе Алексиначког округа. Посебно је значајна његова улога у Алексинцу уочи Првог српско-турског рата 1876. године, када је активно учествовао у организацији управе, безбедности и праћењу војних прилика на југоисточној граници Србије. Године 1877. премештен је за начелника Јагодинског округа, а неколико година потом је пензионисан. Поред административног и политичког рада, Лукић се истицао и као културни посленик, током више деценија био је редован претплатник на српске књиге и учествовао у ширењу читалачке културе. Био је и друштвено ангажован: обављао је дужност председника Српског друштва Црвеног крста од 1886. до 1890. године. ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-П), 1875, Ф III, Р 22; Историјски архив „Средње Поморавље” Јагодина (=ИАЈ), Збирка матичник књига (=ЗМК), Матичне књиге умрлих (МКУ), 17, Црква јагодинска Светог Архангела Михаила, 204/314; Д. Илић, *Лукић, Стеван*, Српски биографски речник 5, Кв-Мао, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2011, 666–667.

у Босанском вилајету, преласку добровољачких чета из Србије и контра-мерама османских власти. Посебно место у тим извештајима заузимају гласине о непосредној опасности од турског напада на Србију, које су додатно подстицале атмосферу неизвесности и страха дуж границе. Тако се у једном извештају наводи: „Турци говоре да ће они до неколико дана у један мах од Дрине па до Видина ударити на Србију и поробити је” (подв. у оригиналу – прим. А. М. С.).⁷

О ширењу таквих вести сведочи и извештај Стевана Лукића упућен министру унутрашњих дела Јеврему Грујићу, на самом почетку септембра 1875. године. „Од поузданих људи дознаје се”, наводи Лукић, да су из Кумановске, Врањске, Гњиланске и Лесковачке казе у Ниш пристигле трупе османског резервног састава (редиф), укупне јачине између седам и осам хиљада људи. Оне су биле улогорене у чадорима око града, док су нишки шанчеви, окренути према српској граници, били ојачани топовима и посадом. Истовремено, путници који су из Охрида и Битоља стизали на српску границу преносили су гласине да ће редиф ускоро кренути на Србију, која је, како се говорило, „цару данак одрекла”. Истовремено су ширене и вести да су се нишки Турци, у страху од српског напада, повукли са својим породицама из вароши у тврђаву. Нишки паша настојао је да умири узнемирено становништво, тврдећи да до напада неће доћи јер он „лепо живи са окр[ужним] начелником, који то неће допустити”. Ипак, ни српска страна није препуштала ствари случају. Из предострожности, Лукић је, у договору са командантом Алексиначке бригаде, приступио одбрамбеним припремама и затражио да се део границе који се протезао дуж рубова Алексиначког округа додатно ојача упућивањем још једне пољске артиљеријске батерије.⁸

Нове вести о све интензивнијем прикупљању турске војске у Нишу, праћене гласинама да им је намера да Србију нападне изненада, одједном и из више праваца, озбиљно су узнемириле окружног начелника Стевана Лукића. Суочен са све извеснијом претњом, обратио се министру

7 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), Заоставштина Јеврема Грујића (=ЈГ), бр. 10.025/2–7, 9, 10, 12, 14, 15–18, 21–23, 25–29, 35–37, 40–45, 48, 50–52, 55, 58, 63, 65, 67, 68, 72, 75, 77, 78, 83, 85, 86, 89–91, 93, 94, 97, 101, 102, 105, 107, 116, 117, 122, 124–128, 130–134, 136, 141, 142, 147, 148, 151, 153, 154, 158, 159, 162, 168–170, 173, 176–178, 187, 188, 192, 193, 198, 202–204, 206, 208–210, 214; Заоставштина Драгослава Страђаковића (=ЗДС), 14.556/349.

8 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/4.

унутрашњих дела захтевом да се граница Алексиначког округа према Нишком санцаку додатно ојача упућивањем Ђупријске бригаде, тражећи и да се обезбеде бојна муниција и артиљерија. Истовремено, Лукић је указао и на потребу да се прибаве поуздане обавештајне информације из самог Ниша. У том циљу тражио је да му се ставе на располагање новчана средства како би могао да ангажује способне и проверене људе, који би му донели веродостојне податке о томе шта османске власти у Нишу предузимају и какве су њихове стварне намере. Министар Јеврем Грујић одобрио је овај захтев, дајући Лукићу слободу да пронађе поуздане извештаче и да га потом обавести о износу који је неопходан за финансирање тог подухвата.⁹

У данима који су уследили, алексиначки окружни начелник наста-вио је да добија узнемирујуће извештаје о прикупљању како регуларних, тако и нерегуларних османских трупа у Нишу. Истовремено, интензивно је радио на предузимању мера предострожности дуж границе и на систематичном прикупљању обавештајних података. Према сазнањима, за која је увек наглашавао да су поуздана, локални мештани пограничних села Бели Брег, Доњи и Горњи Крупац, смештених у непосредној близини српске границе, били су приморавани да припремају коначишта за турску војску, која је требало да се распореди дуж тог дела границе. Турски буљубаша, који је обилазио нишка погранична села, отворено је претио сељацима да ће свакога ко буде ухваћен у комуникацији са Србима са друге стране границе обесити, а његово село спалити. Поред тога, Лукић је располагао подацима да се у Нишу у том тренутку налази око 4.000 редовних војника, 500 башибозука и 45 топова, од којих је 12 било острагана.¹⁰ Истовремено се очекивао долазак још тридесет артиљеријских оруђа, као и око 1.200 Арнаута који су се прикупљали у Прокупљу. Османске власти у Нишу приступиле су и наоружавању целокупног муслиманског становништва старијег од шеснаест година које није поседовало сопствено оружје, док су Турци, како Лукић наводи, „једнако говорили да ће ударити на Србију”.

Суочен са таквим околностима, Стеван Лукић је затражио од министра унутрашњих дела да официри који су недавно са једном ар-

9 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/6, 7, 20, 33.

10 Под остраганим топовима подразумевају се артиљеријска оруђа са жлебљеном унутрашњом цеви, код којих је увођењем пуњења отпозади и затварача знатно повећана борбена ефикасност у односу на дотадашња глаткоцевна оруђа.

тиљеријском батеријом стигли из Крагујевца остану и даље у Алексинцу. Министар Јеврем Грујић одобрио је да батерија тренутно остане на том месту, уз наређење алексиначком окружном начелнику да у Ниш упути поузданог човека ради непосредног извиђања стања на терену. Убрзо потом, Лукић је у свом одговору потврдио раније изнете податке – о доласку турских трупа у погранична села на граници са Србијом и о пристизању прокупачких Арнаута у Ниш, уз напомену да је сазнао и да се ускоро очекује долазак још два табора регуларних трупа – низама.¹¹

Недуго потом, начелник Лукић дошао је до додатних узнемирујућих сазнања: у Нишу се, по свему судећи, већ окупило око десет хиљада војника, а очекивао се и долазак нових трупа. Уз то је дознао да Турци располажу са педесетак топова и да отворено прете нападом на Србију, уз образложење да „цар тражи од нас све оне дације, које му и његова раја даје, а осем тога и оружје”. У селима на граници са Србијом размештани су одреди од по тридесет до четрдесет башибозука, са задатком да надзиру локално српско становништво и спрече сваки покушај побуне, док су истовремено појачане и посаде на турским караулама. О напетости која је владала на терену сведочи и исказ механџије Стојана Јанковића из Суповца. Лукића је обавестио да га је посетио Фејзулах, мулазим са оближње турске карауле, и упутио му недвосмислену поруку: „Ти као паметан човек треба да говориш на ваше добре људе, кад би други који вашом земљом завладао, да се не одупирете, већ да се покорите ма ко био.” Јанковић је, том приликом, обећао окружном начелнику да ће га благовремено обавестити уколико сазна да се Турци припремају да ударе на Србију.¹²

Лукић је и даље редовно извештавао министра унутрашњих дела о све већем гомилању турских трупа у Нишу, као и о фортификационим радовима који су се изводили у околини нишке тврђаве. Главни извор ових података био је његов „дописник из Ниша”, а њихову веродостојност потврдио је и Коста Атанацковић, угледни Србин из Старе Србије, који је, упркос томе што је поседовао уредан пасош, био принуђен да кришом пређе српску границу јер му османске власти нису дозволиле легалан прелазак у Србију. Као и раније, упорно су се шириле гласине да ће добро снабдевена турска војска из Ниша кренути у напад на Србију. Алексиначки окружни начелник није сматрао да такве вести треба олако

11 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/33, 34, 45, 78, 79, 84.

12 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/144–146.

одбацити. Напротив, држао је да српске снаге на граници код Алексинца морају бити знатно појачане. Због тога је молио министра Јеврема Грујића да се у Алексинац упуте Ђупријска и Јагодинска бригада, а да топовске батерије из Крушевца и Карановца буду у приправности, спремне да се без одлагања пошаљу у случају турског напада. У својим упозорењима истицао је да османска војска у Нишу већ броји око дванаест хиљада људи и да има дванаест артиљеријских батерија, те да постојеће српске снаге на граници не би биле у стању да такав удар задрже.¹³

Алексиначки окружни начелник Стеван Лукић остао је упоран у настојању да се српске снаге на граници додатно ојачају. Вести о сталном увећавању османских трупа у Нишу стизале су све чешће, а са њима су се умножавале и претње да ће Турци напасти границу Кнежевине Србије. Због тога је од министра тражио да влада, дипломатским путем, издејствује јасно уверење Високе Порте и нишког команданта да до напада неће доћи, по узору на договор који је већ био постигнут са видинским валијом. Као додатну потврду озбиљности ситуације Лукић је навео и свој разговор са београдским трговцем Стојаном Алексићем, родом из Призрена. Алексић му је, поред вести о великој концентрацији османске војске у Нишу и отвореним претњама Србији, саопштио и да Турци прикупљају данак унапред за три године. Осим тога, из сваке српске куће одводили су по двојицу мушкараца у војску као таоце, уз претњу да ће их погубити уколико би локални Срби подигли буну или затражили помоћ од Кнежевине Србије. Посебно узнемирујуће звучала је и напомена да Турци „чисте Косово поље од трња”, што се могло протумачити као алузија на припрему за нови Косовски бој.¹⁴

У таквим околностима, Лукић није остављао ништа случају, већ је настојао да успостави поуздану и дискретну обавештајну мрежу у Нишком санџаку. Њен кључни ослонац био је Таса Узуновић, баштован из Ниша, кога је ангажовао по препоруци Николе Рашића Кола, о коме ће касније бити више речи. Узуновић је имао задатак да окружног начелника редовно и тајно обавештава о свему што се дешава у Нишу – о кретању трупа, војним припремама и расположењу османских власти. Да би се обезбедила сигурност извора и избегла пажња османских власти, успостављен је посреднички систем преноса информација. Узуновић није сваку вест достављао непосредно, већ је извештаје слао преко Јанка

13 АСАНУ, ИЗ, ЗДС, 14.556/356; ЈГ, 10.025/179, 180.

14 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/191, 195, 197.

Милојковића, надзиратеља Суповачког састанка, пограничне санитарне установе подређене Алексиначком карантину, која је, захваљујући свом положају, служила као прикладна тачка за дискретан контакт. Поред тога, ради додатне предострожности, договорено је да Узуновић не долази увек лично на Суповац, већ да се у преношење података укључе поуздани мештани пограничних села Лалинца и Сечанице. Свакога дана по један од њих одлазио је у Ниш код Узуновића, а потом настављао ка Суповачком састанку, где је Милојковићу преносио прикупљене обавештајне податке.¹⁵ На тај начин створена је вишеслојна и тешко уочљива мрежа, прилагођена условима појачаног надзора дуж границе.

Како би се овај систем одржао и учинио поузданим на дужи рок, Лукић је истовремено покренуо питање његовог финансирања. Обратио се уз молбу да му се стави на располагање новчана сума од двеста дуката, намењена награђивању Срба из Нишког санџака који су достављали податке о османској војсци и њеним кретањима. Посебно је истакао да је најпоузданији међу њима био управо Таса Узуновић, који је достављао најважније и најправовременије вести из Ниша. Поред њега, у овим поверљивим пословима учествовало је још пет лица, која су, како је нагласио, због свог ангажмана свакодневно излагала животе опасности.¹⁶

Из Министарства је уследио одговор да се овакви извештачи не могу награђивати једнократно, већ да им је потребно обезбедити редовно месечно примање, будући да ће њихов рад бити неопходан током дужег периода. Одлуком владе од 26. октобра 1875. Стевану Лукићу је стављена на располагање месечна новчана сума од седамдесет дуката, која је временом повећавана, а с циљем добијања „неопходних извештаја војене и политичке природе са границе”. С обзиром на то је тада одређено да се исплаћивање одређене суме рачуна од 13. септембра исте године, од тог датума се и рачунала плата Лукићевим извештачима, који су исплаћивани из буџета ванредних трошкова Министарства иностраних дела, то јест из диспозционог фонда.¹⁷ У складу с том одлуком, Таса Узуновић је примао десет царских дуката месечно, док су Стојан (Стојанча) Јовић Шишко и

15 АСАНУ, ИЗ, ЗДС, 14.556/356; ЈГ, 10.025/180, 181, 196, 197.

16 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/180, 196, 197; ЗДС, 14.556/356.

17 Диспозциони фонд Министарства иностраних дела служио је као основни финансијски извор за рад српске обавештајне службе, исплату агентуре и друге поверљиве активности српске владе. Опширније о томе: М. Јагодић, *Обавештајна делатност и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 382–389;

Стеван Митић Џода из Лалинца код Ниша, Младен Миленковић и Милета Павловић из Сечанице у Прокупачкој кази, као и Мика Петковић и Голуб Мадих (Мада) из прокупачког села Бреснице, добијали месечно издржавање од по шест дуката. Поред њих, преко алексиначког окружног начелника исплаћивани су и Никола Рашић Коле и Тодор Станковић из Ниша. Сви ангажовани су приликом исплате потписивали признанице о пријему новца, при чему је Никола Рашић, осим Узуновића и Станковића, потписивао признанице и у име осталих, јер су били неписмени.¹⁸

Никола Коле Рашић одржавао је поверљиве везе са српском владом још од 1871. године. Током наредне три године повремено је примао новчану помоћ као награду за извештаје које је достављао, да би од пролећа 1874. године почео да прима и редовну плату из диспозиционог фонда, односно из буџета ванредних трошкова Министарства иностраних дела. На тај начин Рашић је постао једна од кључних карика у мрежи поверљивих сарадника српске владе у Нишком санџаку. Током поменуте године, у Нишу је формиран такозвани нишки комитет, чије су уже језгро чинили управо Никола Рашић и Тодор Станковић. Са њима су били повезани угледнији Срби из ширег подручја Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Враћа, Трна, Брезника и околних места, међу којима су се налазила и лица укључена у обавештајну мрежу алексиначког окружног начелника Стевана Лукића. На тај начин, локалне обавештајне везе постепено су прерасле у ширу, политички артикулисану мрежу, способну не само да прикупља податке, већ и да припрема активан отпор. Основни циљ нишког комитета био је тајно припремање устанка против османских власти, који је требало да избије у тренутку када се за то стекну повољне међународне и унутрашње околности, уз непосредну помоћ и подршку Кнежевине Србије.¹⁹

исти, *Обавештајна служба Кнежевине Србије (1868–1878)*, Српске студије 17 (2026), рад у припреми за објављивање.

18 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/180; ДАС, Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (=МИД–Б), 1875, кутија (к.) 7, тематска целина (=тц.) 1; *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952, 141.

19 Чланови нишког комитета су полагали заклетву: „Заклињемо се свемогућим Богом Јединим, да ћемо верно и братски, сложено радити противу петовековног крвопије, а у име миле и жељне нам слободе и династије лозе Обреновића.

У складу с тим плановима, одлучено је да Никола Рашић, Тодор Станковић, Голуб Мадих и Риста Симић из села Лукова у Куршумлијској кази отпутују у Београд како би се представили српском кнезу Милану Обреновићу и у име „неослобођеног народа српског” замолили за што скорије ослобођење и уједињење, стављајући му на располагање „живот и имање”. У престоницу Кнежевине Србије стигли су у фебруару 1875. године. Своју мисију започели су сусретима са Милошем С. Милојевићем и Пантом Срећковићем, члановима Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, а потом су посетили и министре српске владе. На крају их је примио и кнез Милан, коме су, изражавајући своја очекивања и надања, пожелели да га ускоро виде крунисаног „краљевском круном у Призрену”. Кнез им је на томе захвалио и уверавао их да ће до тога доћи, али да је потребно још мало стрпљења, јер за коначни чин још није наступио прави тренутак.²⁰

Одлуком министра иностраних дела Милана Богићевића, месечна плата „познатом српском патриоти” Николи Рашићу тада је повећана са седам на десет дуката. Истовремено, донета је и одлука да се Тодору Станковићу, који је био „познат као патриота који се јако заузима за српски народ у Турској и који је влади чинио разне услуге”, обезбеди месечно издржавање од осам дуката. Том приликом Рашићу је исплаћено укупно 66 дуката – 21 у име плата за новембар и децембар 1874. и јануар 1875, затим 30 дуката за фебруар, март и април текуће године, као и 15 дуката за путне трошкове. Станковић је добио 30 дуката – 24 у име плате за фебруар, март и април, те шест дуката за путне трошкове. Идентичну новчану суму за трошкове пута добили су и Голуб Мадих и Риста Симић. Опредељен је и трошак од 37 дуката и 15 чаршијских гроша намењен набавци поклона за двојицу истакнутих Нишлија – златан сат и златан прстен за Михајла Адамовића/Адамушевића, те златан сат за Тодора

Тако, браћо, слошки, да ће нама свима Милостиви помоћи, а ускоро нам дати да развијемо победоносну заставу нашег једноверног Обреновића на бедему Нишком. Ура. Ура. Ура! Живио нам наш омиљени витешки Књаз Милан М. Обреновић IV! Живела Мати Србија!” ДАС, Лични фонд Милорада Павловића Крпе (=МП), 996; Ж. Живановић, *Србија у ратовима, сећања*, прир. Ж. Милићевић, Београд, 1958, 80–81; Т. П. Станковић, *Успомене*, прир. Б. Лилић, Пирот, 1996, 14; *Из живота проте Петра Икономовића*, прир. Н. Арсић, Пешчаник 16 (2018), 154–155; С. Рајић, *Кнез Милан*, 350; М. Јагодић, *Обавештајна служба Кнежевине Србије*.

20 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; Т. П. Станковић, *Успомене*, 14–15.

Спајића. Адамушевић, члан нишког меџлиса, играо је важну улогу као посредник, стално уверавајући нишког пашу у лојалност хришћанског становништва како не би посумњао у тајне активности чланова нишког комитета.²¹

Убрзо након избијања Херцеговачког устанка Коле Рашић је био приморан да побегне у Србију, пошто је сазнао да му у Нишу прети хапшење. Углавном је боравио у Алексинцу, где је био у контакту са окружним начелником Стеваном Лукићем. Двадесет првог августа у Београду му је исплаћено сто дуката као подршка за припрему устанка у Нишком санџаку. Истог дана, у име путних трошкова, десет дуката добио је и Ђорђе Поповић из Ниша,²² који је такође дошао у Београд због „ванредних послова”. Главну улогу у припреми устанка јужно и југоисточно од граница Србије имао је Милош Милојевић, који је због тога крајем августа и почетком септембра боравио на граници Алексиначког и Књажевачког округа, где се састајао са виђенијим људима из Нишког санџака. Међу њима су били и људи из Лукићеве обавештајне мреже – Таса Узуновић, Стојан Јовић, Стефан Митић, Младен Миленковић и Голуб Мадић. С обзиром на то да су биле неповољене прилике за устанак због велике концентрације османске војске у Нишу и околини, рад поменутих лица се у ствари свео на достављање обавештајних података о османским трупама и њиховом кретању.²³

21 У својим *Успоменама* Тодор Станковић не помиње да је добијао било какву новчану подршку од српске владе, нити да је имао обезбеђена месечна примања. Поред тога, ни о новчаним средствима која је примао Никола (Коле) Рашић нема никаквих помена. Ове чињенице се утврђују искључиво из службене архивске документације Министарства иностраних дела. ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; МП, 996; Т. П. Станковић, *Успомене*, 14–15.

22 Највероватније је у питању нишки трговац Ђорђе Поп Манић, који је „дуго година на ослобођењу браће наше у Старој Србији радио” и био члан нишког комитета. У време српско-турских ратова српској влади достављао је поверљиве извештаје о османској војсци. У прилог оваквој претпоставци говори одлука министра иностраних дела Драгутина Франасовића од 29. јуна 1886. године, којом је Поп Манићу одобрена једнократна новчана помоћ у износу од 1.200 динара, уз образложење да је као „наш агент за време Турака”, радећи у корист Србије, упропастио свој иметак и презадужио се. Истом одлуком његово месечно издржавање увећано је са сто на сто педесет динара. ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 8; 1876, к. 8, тц. 1; 1880, к. 11, тц. 1; 1886, к. 13, тц. 1; МП, 996.

23 ДАС, МП, 996; МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/8, 46, 49, 56, 124, 180; ЗДС, 14.556/356; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 81–82; А. М. Савић, „Апостол Српства” – национална делатност Милоша С. Милојевића у Великој

Окружни начелник у Алексинцу био је упознат не само са покушајима припреме устанка, већ и са другим важним обавештајним каналом који је пружао поуздане информације о турској војној снази и плановима Високе Порте. Тај канал били су службеници нишке телеграфске станице – Аракел Варам, руковођа (управник) и телеграфиста Петар Шахин, који су око пет година радили у Нишу. Често су долазили у Алексинац код управника алексиначке телеграфске станице Косте Прендића или до српске границе, па су временом развили пријатељске односе са алексиначким телеграфистом. По националности Јермени, симпатисали су Србе и нису волели Турке, иако су били у њиховој служби. Петар Шахин је чак у два наврата поднео молбу за пријем у српску службу, тражећи састанак са министром унутрашњих дела. Када је избио устанак у Босанском вилајету, ова двојица Јермена почела су Кости Прендићу да достављају важније вести и обавештења. Управник телеграфске станице у Алексинцу их је замолио да му достављају све турске депеше које буду могли да прибаве, обећавајући им одговарајуће награде. Нишки телеграфисти су то и чинили, свесни да могу бити у великој опасности ако их османске власти открију. Шахин је истакао да би његова највећа награда била прилика да добије посао у телеграфској служби Србије, уз плату не мању од 450 талира, коју је тада примао. Иако је сматрао да још није заслужио такву част, веровао је да ће, након што буде примљен, то оправдати. Коста Прендић је нагласио да обојица заслужују да их српска влада награди. Посебно је похвалио Шахина као изузетно вештог телеграфисту који говори француски, италијански, грчки, турски, добро српски, а још боље се служи немачким језиком.²⁴

источној кризи (1875–1878), Тематски зборник међународног значаја *Историја, култура, идентитет. Историја, историја уметности, филозофија, свеска 1*, ур. Б. Поповић, С. Станојевић, Д. Тешић Радовановић, Косовска Митровица, 2025, 263–266.

- 24 О овом облику сарадње нишких телеграфиста са српским пограничним властима касније је, у мемоарском тону, сведочио и Миливоје Прендић, син Косте Прендића. Према његовом казивању, Коста Прендић је често, преобучен као шнајдер, прелазио границу и одлазио у Ниш, носећи готова одела на пробу и продају службеницима нишке телеграфске станице. На тај начин је успоставио блиске односе са Петром Шахином и Аранђелом (Аракелом) Вахрамом, управником нишког телеграфа, са којима је уговорио да му ноћу откуцавају војне турске депеше које су пролазиле кроз нишку телеграфску станицу. Како наводи Прендић, ова пракса трајала је готово годину дана, а захваљујући тим, често шифрованим телеграмима, српске власти су уочи Првог српско-турског рата

Одлуком Министарског савета Србије Аракел Варам и Петар Шахин награђени су са сто шездесет дуката царских. Новац је послат окружном начелнику Лукићу да им га достави посредством Косте Прендића. Начелнику је поручено да би било добро да обојица потпишу признанице да су исплаћени. Такође, требало је да пренесе да Шахин још увек не може бити примљен, али можда до тога дође наредне године, те да за почетак, поред захвалности, прими новчани дар који му шаље српска влада. Убрзо по приспећу новца, Лукић и Прендић су отишли на Суповац, где је новац предат Шахину, с тим, да шездесет дуката задржи за себе, а стотину да преда Вараму.²⁵ Начин на који је ова предаја извршена био је занимљив, па ћемо се у наставку укратко осврнути на детаље.

Коста Прендић и Петар Шахин су путем телеграфа договорили састанак на Суповцу, где је Прендић требало да га дочека са алексиначким окружним начелником. По доласку, Шахин је требало да позове Прендића да пређе на турску страну границе, где је било планирано да званично поразговарају о својој струци и попију по кафу. Након тога, било је планирано да управник телеграфске станице у Алексинцу позове Шахина на ручак на српску страну, где је, поред Прендића, требало да буде присутан и Стеван Лукић. Да би прикрили своје намере, Коста Прендић је требало да узме неколико одела од једног шнајдера и понесе их Јерменину, тобож да их проба, док је овај њему требало да донесе јорган из Ниша.²⁶

имале бројне податке о кретању и распореду османске војске. Након што је ова делатност откривена, телеграфисти су ноћу побегли из Ниша, прешли Мораву и склонили се у Алексинац. Миливоје Прендић их описује као „одушевљене Јермене”, који су, из мржње према Османском царству и саосећања према сопственом поробљеном народу, били спремни да се излажу тешким опасностима, ризикујући не само службу, већ и живот. Иако поједини детаљи овог казивања носе обележја накнадне наративне драматизације, његова основна структура и кључни актери у потпуности су сагласни са подацима из поверљивог извештаја Косте Прендића српској влади, што овом мемоарском сведочењу даје додатну изворну вредност. Према истом сведочењу, обојица нишких телеграфиста су касније примљена у српску државну службу. АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/8, 46, 56; ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; М. К. Прендић, *Први телеграф и први телеграфисти у Србији*, прир. М. Јовановић, Караџић 8 (2016), 158.

25 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; *Записници седница Министарског савета Србије*, 142.

26 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1.

Петар Шахин је стигао на Суповац 11. новембра и, у складу са договором, позвао Прендића да пређе границу. Током заједничког одласка на ручак, један турски заптија добио је задатак да прати нишког телеграфисту, наводно ради његове безбедности. Пошто се Турчин није одвајао од Шахина, окружни начелник Лукић одлучио је да се не појављује како не би изазивао сумњу. После ручка Прендић је искористио тренутак и у једно од одеа које је Јерменин понео да проба убацио је новац. Шахин је новац пронашао, вратио одеа која му нису одговарала и дао Прендићу јорган. С обзиром на то да су Турци након преласка границе престали да надзиру телеграфисту, Прендић је уместо начелника Лукића пренео захвалност српске владе за његове услуге и саопштио му је да ће његова молба да пређе у српску службу бити узета у обзир.²⁷

Министар иностраних дела Ђорђе Павловић је преко начелника Лукића у децембру 1875. послао Кости Прендићу педесет дуката за поверљиве потребе, највероватније као награду за нишке телеграфисте. Како су се Аракел Варам и Петар Шахин убрзо нашли у опасности, пребегли су у Србију. Одлуком Министарског савета од 13. фебруара 1876. утврђено је да ће обојица Јермена од 17. децембра претходне године па све док се другачије не одлучи добијати месечно издржавање – Варам по двадесет, а Шахин по дванаест дуката.²⁸ Иако је овај потез пружио уточиште бегунцима, њихово бекство прекинуло је важан обавештајни канал.

Занимљиво је поменути да је у самом јеку Анексионе кризе, у марту 1909. године, Петар Шахин, тада већ пензионисани поштар, био умешан у „шпијунску аферу“. Заврбован од стране аустроугарске обавештајне службе, ухапшен је и изведен пред суд. Један београдски лист је о њему написао да је изневерио државу у којој је рођен, Османско царство, и да је „на крају постао издајник и према Србији, која га је примила и дала му службу”.²⁹ Ову тему нећемо даље разматрати јер излази из оквира нашег рада.

Обавештајна мрежа наставила је с радом и током 1876. године. Главни агенти били су Тодор Станковић и Ђорђе Поповић, које је алек-

27 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1.

28 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; *Записници седница Министарског савета Србије*, 147.

29 *Правда*, бр. 58, 27. фебруар / 12. март 1909; *Браник*, бр. 137, 13/26. јун 1909.

синачки окружни начелник описао као „честите Србе из Ниша”. Њихови извештаји стизали су до Лукића преко Стојана Јовића, Стевана Митића, Младена Миленковића, Милете Павловића и Маринка Рашића из нишког села Горњег Крупца. Прва четворица су и даље примали месечне плате, док је Рашићу била додељена награда од седам дуката. Поред тога, добио је приде још осам дуката, који су били намењени његовом суграђанину Лазару Качаревићу, од кога се очекивало да се активно укључи у акцију. Два дуката дата су суповачком механици Стојану Јанковићу за трошкове настале у његовој механи приликом „набављања поузданих људи из Турске”.³⁰

Петорица сељака из Лалинца, Сечанице и Горњег Крупца ревносно су све до пред избијања Првог српско-турског рата преносили информације алексиначком окружном начелнику. Тодор Станковић посебно издваја Стојана Јовића и Стевана Митића из Лалинца: „Стојан и Стеван заслужују нарочито признање, јер су они са опасношћу по живот свој преносили важна писма, новине и оружје, увек газећи Мораву у свако доба године.” Током прве половине јуна, када је рат већ био на прагу, сваки дан по један од њих одлазио је у Ниш да од поузданих извора прикупи информације о турској војсци и њеним покретима. Крајем јуна 1876, по одлуци министра иностраних дела Јована Ристића, начелнику Лукићу послата је сума од 105 дуката за исплату овим обавештајцима за период од марта до краја јуна. Након тога требало је да их стави на располагање војним властима, којима ће министар војни, сходно одлуци Министарског савета, наредити да их убудуће они плаћају. Такође, од почетка 1876. до краја јула, преко алексиначког окружног начелника, као и раније, исплаћивани су Коле Рашић, Тодор Станковић и Таса Узуновић.³¹

30 ДАС, МИД-Б, 1876, к. 8, тц. 1.

31 О појединим, знатно ризичнијим обавештајним подухватима уочи избијања Првог српско-турског рата оставио је сведочанство већ помињани Миливоје К. Прендић. Према овом мемоарском казивању, српским војним властима су уочи почетка операција били потребни планови Ниша и његових утврђења, које је Коста Прендић настојао да прибави преко једног османског инжењера у Нишу. У првом случају, планови су, наводно, пренети у Алексинац преко инжењерове супруге, док је у другом покушају Прендић, прерушен у продавца готових одела, уговорио да инжењер током „пробе” сакрије планове у џеп одела. Како наводи Миливоје Прендић, у критичном тренутку план је испао на земљу пред турским пограничним стражарима, али је Коста Прендић, задржавши присебност, узео папире као да су његови и наставио са понудом робе, те је на тај начин успео да их пренесе у Србију. Иако овако драматизовани детаљи не налазе директну

Тих последњих дана јуна 1876. године, када је Стеван Лукић добио налог да исплати своје обавештајце, Алексинац је био препун народа и војске, која је пристизала са свих страна. Последњег јунског дана све је било припремљено за дочек кнеза Милана, за којег се очекивало да ће стићи из правца Делиграда, где је прочитана његова ратна прокламација, којом је Кнежевина Србија објавила рат Османском царству. Доктор Владан Ђорђевић бележи да је тог дана главна улица била „пуна народа, који је било тешко одржати у правилном шпалиру и органима старог, енергичног полицајца као што је алексиначки начелник. Сиромах г. Ст. Лукић! Његова је служба у јуну била врло тешка. Толика војска, толики свет скрцао се у његов иначе мирни Алексинац, и целом том свету морао је он да даје џевапа, сваки се њему обраћао, па је он ипак показао да не уме само састављати поздравне беседе, него да се уме наћи и у тешким околностима.”

Организација кнежевог дочека успешно је окончана, а млади владар се убрзо по доласку у Алексинац одвезао са свитом на источну падину Рујевице, где је започео говор речима којима је и кнез Милош некада огласио почетак Другог српског устанка: „Ево мене и ето вам рата с Турцима!” Два дана касније, 2. јула, отпочела су ратна дејства пуцњем „првог српског топа” на Суповцу – месту које је уочи рата било једно од главних упоришта обавештајне службе алексиначког окружног начелника Стевана Лукића.³²

Обавештајна делатност алексиначког окружног начелника Стевана Лукића није представљала спонтану, ад хок реакцију на кризу, већ релативно организован и институционално подржан систем, где је Лукић

потврду у сачуваној службеној преписци и поверљивим извештајима алексиначког окружног начелника, само постојање интересовања српских власти за планове нишких утврђења, као и Прендићева честа и прикривена кретања преко границе, у складу су са његовом улогом коју документују архивски извори. Стога се ово сведочење може посматрати као наративна и персонализована допуна службених података, са уочљивим елементима ретроспективне драматизације. ДАС, МИД–Б, 1876, к. 8, тц. 1; Т. П. Станковић, *Успомене*, 17; М. К. Прендић, *Први телеграф и први телеграфисти у Србији*, 158–159.

32 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године. Књига прва, На граници*, Београд, 1907, 1–10, 34–36; С. Рајић, *Кнез Милан*, 402–409.

имао централну улогу као координатор, селектор извора и посредник између терена и централних власти. Анализа кореспонденције са Министарством унутрашњих дела и Министарством иностраних дела показује да је државни врх био свестан значаја оваквих активности и да су њихово финансирање, усмеравање и надзор били део званичне државне политике, а не искључиво резултат личне иницијативе окружног начелника.

Обавештајна мрежа обухватала је више нивоа и различите канале – од локалног становништва у пограничним селима, преко поверљивих агената у Нишу и ширем простору Нишког санџака, до појединих службеника османских институција, укључујући и телеграфску службу. Таква разуђеност извора омогућавала је вишеструку проверу прикупљених података и смањивала ризик од дезинформација, што указује на висок степен практичне прилагођености система условима појачаног надзора и репресије од стране османских власти.

Истраживање показује да обавештајна делатност није била изолована од ширих политичких процеса, већ је била тесно повезана са припремама за могући устанак у Нишком санџаку и са стратешким плановима српске владе у оквиру Велике источне кризе. Прикупљени подаци о концентрацији османских трупа, њиховом распореду, наоружању и намерама представљали су основу за процене одбрамбених могућности Србије, али и за разматрање темпа и обима евентуалних офанзивних потеза. Ипак, услед изразите војне надмоћи Османског царства у посматраном периоду, ова активност је у пракси углавном остала ограничена на информативну и припремну функцију.

У целини посматрано, обавештајна делатност алексиначког окружног начелника Стевана Лукића представља важан и до сада недо-вољно проучен сегмент функционисања државног апарата Кнежевине Србије уочи Првог српско-турског рата. Њено проучавање доприноси бољем разумевању механизма државне безбедности, улоге локалних управних структура и процеса постепене институционализације обавештајних пракси у Србији током друге половине 19. века.

THE INTELLIGENCE ACTIVITIES OF STEVAN LUKIĆ, HEAD OF THE ALEKSINAC DISTRICT, 1875–1876

Summary:

This paper, based on an analysis of unpublished archival materials of Serbian provenance, reconstructs the intelligence activities of Stevan Lukić, Head of the Aleksinac District, in the period from the outbreak of the uprising in the Bosnian Vilayet in 1875 to the beginning of the First Serbo-Turkish War in 1876. The research findings demonstrate that intelligence activities in the Aleksinac District did not constitute a spontaneous, ad hoc response to the crisis, but rather a relatively organized and institutionally supported system, within which Stevan Lukić played a central role as coordinator, selector of sources, and intermediary between the field and the central authorities. An analysis of correspondence with the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Foreign Affairs indicates that the state leadership was aware of the importance of such activities and that their financing, direction, and supervision formed part of official state policy, rather than being exclusively the result of the district chief's personal initiative.

A particular contribution of this study lies in the reconstruction of the structure and functioning of the intelligence network. This network comprised multiple levels and diverse channels – ranging from members of the local population in border villages, through confidential agents in Niš and the wider area of the Sanjak of Niš, to individual officials within Ottoman institutions, including the telegraph service. Such a diversity of sources enabled multiple verification of the collected information and reduced the risk of misinformation, indicating a high degree of practical adaptation to conditions of intensified surveillance and repression by the Ottoman authorities.

The research further demonstrates that intelligence activities were not isolated from broader political processes, but were closely connected with preparations for a possible uprising in the Sanjak of Niš and with the strategic plans of the Serbian government within the framework of the Great Eastern Crisis. The information collected on the concentration of Ottoman troops, their deployment, armament, and intentions provided a basis for assessing Serbia's defensive capabilities, as well as for considering the timing and scope of potential offensive actions. However, owing to the clear military superiority of the Ottoman Empire during the period under consideration, these activities remained in practice largely confined to an informational and preparatory role.